

УДК: 341. 17

Ю.О. Лунь

*кандидат фізико-математичних наук, доцент, заступник
завідувача кафедри міжнародної інформації
Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів*

І.М. Рій

*студентка IV курсу напряму підготовки «Міжнародні
відносини» Національного університету «Львівська
політехніка», м. Львів*

АНАЛІЗ БАЛАНСУ СИЛ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Проведено аналіз балансу сил у Центрально-Східній Європі та дослідження демократичних процесів у центральноевропейських країнах. Основна увага звертається на радикальні зміни, що відбулися майже в усіх сферах суспільного життя народів Центрально-Східної Європи, а також зміну співвідношення сил у регіоні та створення нових прогресивних урядів, які сприяли швидкому розвитку суспільно-політичного життя, становленню ринкових відносин і демократичних інститутів, а також відтворенню європейської ідентичності.

Ключові слова: баланс сил, Центрально-Східна Європа, тоталітарний режим, «холодна війна».

Закінчення Другої світової війни призвело до падіння біполярної системи міжнародних відносин і створення нового

балансу сил на світовій арені. Чи не головну роль у цьому процесі зіграли і країни Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), у яких того часу розпочалися демократичні перетворення і, як наслідок, швидкий економічний та соціальний розвиток. Це дало їм змогу зайняти вагомі позиції на світовій арені в новому розподілі балансу сил.

Дослідження демократичних процесів у центральноевропейських країнах, поза всяким сумнівом, можуть бути корисними, як у міжнародному контексті, так, зокрема, і для України. Дуже багато аналітиків висвітлювали процеси демократизації держави і права в країнах ЦСЄ в останні десятиліття минулого століття. Це такі відомі політики, як Г. Кіссінджер, М. Горбачов, Дж. Буш-старший, В. Гавел, Р. Шустер; зарубіжні та вітчизняні правознавці: П. Вандич, Д. Норман, М. Мареско, В. Лемак, Р. Ангола, В. Струтинський, В. Шаповал, С. Алексєєнко, В. Навроцький, В. Грищук, О. Соловійова та ін. Також з-поміж західних учених, які досліджували причини й наслідки демократичних змін країн ЦСЄ, виділимо П. Вандича, Л. Волчіка, А. Ослунда, В. Тисменяну, М. Мареско, Дж. Маркоффа, Д. Нормана, Ж. Дюрозеля, Ф. Тоді [1].

На жаль, нині мало наукових праць, які узагальнювали б основні зміни в державному устрої, механізмах державного управління, економіці та правовому регулюванні посткомуністичних держав ЦСЄ.

Метою пропонованої наукової статті є дослідження та аналіз співвідношення сил і швидкого демократичного розвитку в країнах Центрально-Східної Європи після розвалу Радянського Союзу та руйнування «соціалістичного табору».

Відповідно до поставленої мети необхідно виконати такі завдання:

- дослідити, що собою являє регіон Центрально-Східної Європи та етапи його становлення;
- виявити причини руйнування системи балансу сил, що існувала за часів «холодної війни»;

- визначити, що спричинило тенденцію до оформлення багатополосного контуру (зокрема, з метою створення противаги політичному та економічному впливу США) з відмінними за політичною, економічною, військово-технічною могутністю центрами тяжіння;

- дослідити роль країн Центрально-Східної Європи в новому розподілі сил на світовій арені.

Центрально-Східна Європа — політичний та історико-географічний регіон, у який включають колишні соціалістичні країни Європи. Варто ствердити, що дане поняття по-різному трактувалось у минулому і приховує в собі значні неоднозначності ще й сьогодні. Центрально-Східна Європа є не тільки географічною категорією. За цією територією приховуються також спільні політичні особливості, схожість суспільних та економічних структур, а також близький цивілізаційний рівень [2].

Концепції Центральної Європи стали в міжвоєнний період предметом жвавих дискусій на 5-ому і 6-ому Всесвітніх конгресах істориків (Брюсель, 1923 р. і Осло, 1928 р.). Історики нових незалежних держав боролися за нове місце в історії. Часто до проблем регіону вчені підходили з суто національної призми [3].

Після Другої світової війни і в часи «холодної війни» набув значного поширення термін «Східна Європа». До кінця 80-х років він перетворився в геополітичне поняття. Враховуючи, що конфлікт Схід-Захід мав багатоаспектний характер (гегемоніальне, військово-політичне, системно-політичне і суспільно-політичне протистояння), східноєвропейський регіон нібито змінював свої обриси. Виходячи, наприклад, з протиборства військових союзів – НАТО та Організації Варшавського Договору, – Східна Європа нараховувала сім держав: Польща, Німецька Демократична Республіка, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Югославія, Болгарія, Албанія, якщо розглядати конфлікт Захід-Схід як гегемоніальне суперництво США і СРСР, то Східна Європа

включала шість (з точки зору блокової політики), або вісім (з точки зору системно-політичної) держав між Ельбою і Північним Бугом (і відповідно Прутом) [4, с. 180].

Об'єднувало ці держави наявність у них устрою, який називали соціалістичним, що відрізняється від західного суспільного ладу. Синонімами поняття «Східна Європа» в ті часи стали терміни «реальний соціалізм», «соціалістичні країни», «світова соціалістична система», «соціалістична співдружність».

Таким чином, термін «Східна Європа» насправді став синонімом радянського блоку. І навіть більше, залежність цього регіону від СРСР набула історичної легітиматії. Здавалося, цим землям, нездатним вистояти самостійно, доля присудила ввійти до складу комуністичної імперії. Пригадувались «органічні зв'язки» між Москвою та її сусідами, а комунізм видавався шляхом до модернізації цієї частини Європи [5, с. 16]. Однак ці держави об'єднувала т.зв. «формаційна системність», а не культурна.

Слід наголосити, що сам термін «Східна Європа» у розумінні буферного і маргінального простору, сфери «великої стагнації» (за Дж. Ротшилдом) тривалий час використовувався майже тільки на Заході. Лише з початком процесів перебудови і гласності в СРСР усередині самих держав радянське домінування почали розглядати як чинник анархії та дестабілізації [3].

Натомість ще на початку 80-х років з'явилася нова мода на термін «Центральна Європа», коли майже одночасно були опубліковані три праці відомих авторів: Ено Сюча, Чеслава Мілоша і Мілана Кундери [6, с. 183]. Ці дослідники намагалися різко відокремити свою «Центральну Європу» від батьківщини «реального соціалізму».

Поняття «Центральна Європа» наділялось емансипаторським підтекстом, пов'язаним із загальним розумінням дискурсу європейськості. Дискусії носили радше політичний характер, ніж науковий, адже наприкінці 80-х років

центральноевропейська ідентичність була достатньо привабливою для широкого кола людей.

Причину відродження поняття «Центральна Європа» американський політолог М. Роскін пояснює тим, що під час «холодної війни» не існувало «середини» і термін «Центральна Європа» просто перестав вживатися, однак із падінням комуністичних режимів він відродився.

В останнє десятиліття ХХ ст. через політичні причини виявилась обмежена пізнавальна цінність понять «Східна Європа» та «Центральна Європа». Нині у світовій і українській історіографії поширеним є підхід, відповідно до якого видокремлюється регіон Центрально-Східної Європи або Східно-Центральної Європи. Використовується ця дефініція в дослідженнях Е. Коміссо, Г. Екієрт, К. Давіша, Б. Перот, А. Агх.

Дефініція Центрально-Східна Європа позначає окремий регіон, для країн якого характерна спільність історичної та культурної долі, а також виступає як дослідницька концепція, що використовується при аналізі комплексу проблем, зокрема – дослідженні становлення демократичних урядів у цих регіонах і розвиток даних країн після розпаду СРСР. Зараз цей регіон не є достатньо вивченим, адже є доволі складним у своєму походженні. Як зазначає Пьотр Вандич, «Центрально-Східна Європа – доволі непопулярний регіон. Її історія здається складною і заплутаною. Регіон уявляють конгломератом проблемних народів із чудернацькими іменами. Історія Центрально-Східної Європи не настільки екзотична, щоб збудити цікавість, і не настільки знайома, щоб полегшити розуміння. Однак її значення є незаперечним. У цьому регіоні розпочалися дві світові, а також холодна війна. Падіння комунізму в Центрально-Східній Європі та її безпрецедентний перехід до політичної й економічної свободи несе в собі величезні надії, але й криє небезпеку» [5, с.15].

70-ті роки ХХ століття ознаменували нову тенденцію в міжнародних відносинах – подолання міжнародних і міждержавних суперечностей мирним шляхом за допомогою

переговорних процесів. Співвідношення сил на міжнародній арені змінювалося на користь миру, створювало можливість переходу від «холодної війни» до міжнародної розрядки. Цей період у розвитку міжнародних відносин отримав назву «розрядки міжнародної напруженості».

Стрижнем розрядки виступив її політичний бік, що знайшов своє відображення в договорах і угодах, укладених між країнами радянського блоку і західними державами. Наприклад, принципи співробітництва між СРСР і Францією (1971); договори СРСР і Польщі з ФРН (1970), НДР з ФРН (1972), ЧССР з ФРН (1973). 1971 р. було укладено чотиристоронню (СРСР, США, Великобританія і Франція) угоду про Західний Берлін. Безумовно, вирішальним моментом у справі розрядки став позитивний крок у відносинах між Радянським Союзом і Сполученими Штатами Америки. Документ «Основи взаємовідносин між СРСР і США» (1972) був знаменний тим, що в ньому сформульовані міжнародно-правові основи відносин між двома країнами відповідно до принципів мирного співіснування [7].

На кінець 80-х років тоталітарні режими у Східній Європі вичерпали свої можливості для прогресу суспільства. Першими симптомами кризи, яка насувалась, стало погіршення економічної ситуації і поява нових соціальних проблем. З'явилися риси, не притаманні тоталітарному соціалізму – безробіття, інфляція, падіння життєвого рівня, почало зникати те, що раніше асоціювалися із «завоюванням соціалізму» – стабільність, тверді ціни. Тоталітарна система вичерпала останні аргументи на власний захист. Спроби придушити невдоволення силою були безперспективними тому, що саме собою посилення репресивного характеру режиму не розв'язало б економічних проблем, а лише відтягнуло б процес падіння тоталітарної системи. Яскравим прикладом цього є введення воєнного стану в Польщі, жорстокість режимів у Румунії та Албанії.

Криза тоталітарного режиму в Східній Європі виявилася загальною. Вона включала економічну, соціальну, політичну і моральну кризи. Для переростання кількісних показників (накопичення невдоволення) в якісні (зміна суспільного устрою) потрібні носії нового суспільного ладу. В умовах тоталітарної системи носіями демократичних ідей може бути інтелігенція (це пов'язано зі специфікою її праці, соціальним статусом і т.д.) і студентська молодь, схильна до сприйняття свіжих ідей. Але ці дві верстви суспільства, не маючи економічної основи для своїх дій і будучи залежними від тієї ж тоталітарної держави, нездатні здійснити соціальну революцію. Для цього в країнах Східної Європи потрібен був зовнішній поштовх, який би ослабив тоталітарну державу. Таким поштовхом стала перебудова в СРСР.

Перебудова сприяла посиленню впливу реформаторських елементів у комуністичних партіях і дискредитації консервативного неосталіністського керівництва в цих партіях. Вона позбавила народи Східної Європи страху перед можливістю радянської інтервенції. М. Горбачов у відносинах з країнами Східної Європи відмовився від «доктрини Брежнєва» і визнав право народів цих країн самостійно обирати шлях свого розвитку.

За своїм характером революції у Східній Європі були демократичними і антитоталітарними. Крім Румунії та Югославії, зміна влади відбулась мирним шляхом. У зовнішній політиці цих держав утвердився курс на радикальну переорієнтацію на Захід, ліквідацію Ради економічної взаємодопомоги і Організації Варшавського договору (1991 р.), виведення з них радянських військ.

Таким чином, спочатку відбувалася зміна влади, а потім під неї підводилась відповідна політична (ліберальна демократія), соціальна та економічна бази (створення соціально орієнтованого господарства). Варто зауважити, що за таким швидким переходом від тоталітаризму до демократії не

встигали ні політична, ні соціальна, ні економічна структури східноєвропейських суспільств.

Падіння тоталітаризму в Східній Європі створило унікальну ситуацію в Європі – вона перетворюється на єдиний політико-правовий і цивілізаційний простір, заснований на соціально орієнтованому ринковому господарстві, ліберальній демократії та європейській ідеї. Це дало новий поштовх до європейської інтеграції, розширення НАТО і ЄС на Схід, а отже, і до формування нового балансу сил на світовій арені. Революції стали ще одним кроком до становлення цілісності світу [5].

Друга половина 80-х років ХХ ст. ознаменувалася початком перебудовчих процесів у Радянському Союзі. Саме ці події вплинули на активізацію опозиції в Польщі. Навесні-влітку 1988 р. відбувся вибух масових страйків. Виникнувши спонтанно як реакція на підвищення цін на продукти харчування і комунальні послуги, вони незабаром набули великого розмаху [8, с. 281].

Слідом за Польщею антикомуністичні настрої суспільства активізувалися майже в усіх соціалістичних країнах [8, с. 453].

Після 1990 р. всі європейські постсоціалістичні країни пішли на масштабні економічні та демократичні реформи, що означали фактичний демонтаж «соціалізму». У різних державах цей процес ішов з різною швидкістю, але генеральний напрямок був очевидним [9, с. 403].

Революції кінця 80-х – початку 90-х років у країнах Центральної та Східної Європи – явище особливої історичної важливості. Вони вивели з-під комуністичного панування на шлях свободи, національної незалежності і демократії регіон зі 140 млн. населенням, зробили значний крок у бік ліквідації штучного розколу Європи і всього світу. Минуло кілька років після перемоги революцій і суттєво змінилася карта Центральної та Східної Європи. З неї зникла НДР, яка восени 1990 р. возз'єдналася з Федеративною Республікою Німеччиною.

Чотири нові держави, що виділились із колишньої Соціалістичної Республіки Югославії – Словенія, Хорватія, Боснія і Герцеговина та Македонія, – здобули міжнародне визнання, вступивши в ООН. Разом з ними життєздатною виявилась і Союзна Республіка Югославія [7].

Після саморозпуску влітку 1991 р. Організації Варшавського Договору і Ради Економічної Взаємодопомоги й розпаду СРСР, що стався незабаром, чимало країн Центральної й Східної Європи заявили про своє бажання інтегруватися до європейських військово-політичних структур. У березні 1999 р. стали повноправними членами НАТО Польща, Чехія й Угорщина. 2002 р. до НАТО були запрошені Словаччина, Румунія, прибалтійські держави, а слідом за ними – Болгарія.

У другій половині 1990-х років ринкові реформи в Центрально-Східній Європі почали приносити свої плоди – в економіці намітилися позитивні зміни. Найбільших успіхів вдалося досягти спочатку Польщі, а потім Словенії, Чехії, Словаччині й Угорщині. Саме ці країни більше за інших відповідали критеріям для вступу до Європейського Союзу. Наприкінці квітня 2004 р. на саміті ЄС в Афінах був підписаний договір про вступ цих п'яти держав до Євросоюзу. Досягнення цієї мети є одним з пріоритетних зовнішньополітичних завдань й інших держав регіону. Європейський Союз об'єднав майже всю Європу, пропагуючи європейські цінності та єдність європейських народів. Одночасно з Росією та США цей союз є третім основним учасником у розподілі балансу сил на початку XXI ст. і відіграв одну з основних ролей у тенденції до створення багатополюсної системи в сучасному світі.

Здобувши 1991 року незалежність, Україна заявила про себе як про повноправного суб'єкта міжнародних відносин і, посівши важливе місце серед європейських держав, є одним із визначальних чинників нового геополітичного становища в цьому регіоні.

Для сучасної України найважливішим є як європейська інтеграція, так і збереження дружніх зв'язків із регіонами

Центральної та Східної Європи, особливо з Росією. Уже кілька років наша держава докладає чимало зусиль для розширення відносин у межах Центральноєвропейської ініціативи. Одним із найголовніших намагань України підтримувати хороші відносини із цими двома регіонами було прийняття курсу багатовекторної політики. Проте, як показали недавні події в нашій державі, неможливо підтримувати політику багатовекторності в умовах економічного протистояння двох великих блоків – ЄС та Росії.

Отже, на основі проведених досліджень можемо дійти таких висновків:

- регіон Центрально-Східної Європи є надзвичайно актуальним для сучасних досліджень, адже викликає багато дискусій щодо його становлення, розвитку й участі у сучасному розподілі балансу сил;
- відсталість і недосконалість економіки СРСР зумовили початок процесів «перебудови», а консервативність політичної та економічної систем лише пришвидшили процес розвалу Радянського Союзу. Цей процес спричинив «ланцюгову реакцію» в країнах «соціалістичного табору». Країни Центрально-Східної Європи, які були сателітами СРСР все ж змогли вирватися з ярма тоталітаризму і здобути гідні позиції на світовій арені;
- революції в регіоні Центрально-Східної Європи призвели не тільки до повалення комуністичних режимів, а й пришвидшили розвиток демократичного суспільства. За короткий проміжок часу відбулися радикальні зміни в політичній, економічній та ідеологічній сферах суспільного життя центральноєвропейських народів. Також бачимо, що «оксамитові революції», які відбувались у країнах Центрально-Східної Європи привели до геополітичних змін європейського континенту, а також сприяли формуванню нової системи зовнішньополітичних пріоритетів країн регіону і нового

балансу сил у сучасному світі та створили тенденцію до формування багатополюсної системи світу, яка б могла швидко реагувати на нові конфлікти та розв'язувати їх мирним шляхом;

- також бачимо, що за рахунок країн Центрально-Східної Європи (які після розпаду СРСР почали активні програми розвитку своїх економік, правових і демократичних інститутів) ЄС поповнився одинадцятьма державами, які є могутнім економічним, ресурсним і людським потенціалом, що дає йому змогу розвиватися не тільки з економічного боку, але і як єдиній європейській спільноті. Саме ці держави зміцнили Європейський Союз і утворили з нього потужний блок європейських держав, який бере участь у сучасному розподілі балансу сил на світовій арені.

Література

1. Мельниченко Б.Б. Політико-правові перетворення в Центрально-Східній Європі наприкінці ХХ ст. (на матеріалах Польщі, Чехії та Словаччини) : монографія / Б.Б. Мельниченко. – Львів : ЛьвДУВС, 2012. – 204 с.
2. Ебергардт П. Центрально-Східна Європа – міф чи реальність / П. Ебергардт // Простір. – 2000. – № 211.
3. Каганов Ю.О. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції // Ю.О. Каганов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету ; № XIX. – Запоріжжя : Просвіта, 2005.
4. Гладкий Ю.Н. Регионоведение : учеб. для студ. вузов / [Ю.Н. Гладкий, А.И. Чистобаев]. – М., 2003.
5. Вандич П. Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. - К., 2004.
6. Тодоров М. Воображая Балканы / М. Тодоров // Политическая наука. – 2001. – № 4.

7. Зовнішня політика країн Центральної та Східної Європи : навчальний посібник для студентів / О.В. Крапівін (ред). – Донецьк, 2012. – 274 с.
8. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 роки) : навч. посіб. для студ. істор. спец. вищих навч. закладів / [В.П. Газін, С.А. Копилов]. – К. : Либідь, 2004. – 624 с.
9. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В.С. Макарчук. – [вид. 4-те, доп.]. – К. : Атіка, 2004. – 616 с.

Carry out the analysis of the balance of power in Central and Eastern Europe and the study of democratic processes in Central Europe. The main attention is paid to the radical changes that have taken place in almost all spheres of life of the nations of Central and Eastern Europe as well as change the balance of power in the region and the creation of new democratic regimes that contributed to the rapid development of democratic political life, the formation of a market economy and democratic institutions and reproduction of European identity.

Key words: balance of power, Central and Eastern Europe, totalitarian regime, «Cold War».

Осуществляется анализ баланса сил в Центральной и Восточной Европе и исследования демократических процессов в центральноевропейских странах. Основное внимание обращается на радикальные изменения, произошедшие почти во всех сферах общественной жизни народов Центрально-Восточной Европы, а также на изменение баланса сил в регионе и создание новых демократических режимов, которые способствовали быстрому развитию общественно-политической жизни, становлению рыночных отношений и

демократических институтов, а также воспроизведению европейской идентичности.

Ключевые слова: баланс сил, Центрально-Восточная Европа, тоталитарный режим, «холодная война».